

ВИХОВНА РОБОТА

Олександр Безлюдний

Сімейні виховні традиції в історичній ретроспективі: досвід України і сполучених штатів Америки

Історія сімейних виховних традицій починається з моменту виокремлення моногамної сім'ї з одного чоловіка та однієї жінки, які проживали в тривалому шлюбі, а також їхніх дітей.

У наступні історичні періоди усвідомлення необхідності створення сім'ї набувало часом незвичних з погляду сьогодення форм. Так, давньогрецький мислитель Платон вважав, що суспільство має засуджувати тих, хто не створив сім'ю до 35 років; неодружені до цього віку чоловіки мусли сплачувати відповідний податок.

За Аристотелем, держава виростає з сім'ї, яка є першим видом спілкування людей. І якщо Платон виходив з рівності чоловіка і жінки в такому спілкуванні, то Аристотель стверджував, що чоловік має володарювати над жінкою. Філософ був переконаний у тому, що людина створена для суспільства, – кожне суспільство «існує для наживи або слави, але ні в якому разі не заради любові до наших співвітчизників або нашої любові до них». Універсальність сили і владних відносин він поширював і на сім'ю, відзначаючи, що «матері проголошують своє суверенне право на дітей, а повага дітей до батьків розглядається на інакше, як повага чужої сили» [1].

Це положення, дещо змінене відповідно до часу, було сприйняте християнством і західноєвропейською традицією. Тільки з середини XIX ст. намітився деякий відхід від неї. І. Кант вважав, що спілкування статей має базуватися на договірних відносинах, а моногамний шлюб, заснований на позитивній вірності подружжя одне одному, розглядав як єдино моральну і правомірну форму шлюбу [5, с. 262].

Отже, проблеми сім'ї, визначення її сутнісних характеристик, функцій, особливостей існування залежно від типу суспільства й рівня його розвитку здавна привертала і привертають сьогодні увагу науковців. Визначальною рисою сучасності є вивчення означених проблем не лише на власному національному ґрунті, а й звернення до їх розгляду в інших країнах, в інших культурах. Це зумовлено як специфікою самого інституту сім'ї, так і тією роллю, яку вона відіграє в суспільстві як соціальна інституція, покликана

вирішувати завдання в плані формування та розвитку особистості дитини. У цьому контексті заслуговує на увагу вивчення в історичній ретроспективі родинних виховних традицій української та американської сім'ї, що дає змогу не лише досягнути притаманний їм у минулому зміст, а й краще зрозуміти особливості сімейного виховання в цих країнах умовах сьогодення.

Серед вітчизняних дослідників, праці яких присвячені вивченню сімейних виховних традицій українців, слід насамперед назвати Н. Побірченко, В. Постового, Р. Скульського, М. Стельмаховича, Є. Сявакко, О. Федяєву та ін.

Окремі аспекти цієї проблеми стосовно американської сім'ї набули висвітлення в науковому доробку російських (З. Малькової, І. Радіонової, Д. Райгородського та ін.), українських (В. Жуковського, Т. Кравченко, М. Красовицького та ін.) та американських (Дж. Демоз, Т. Кокс, С. Соммервілл, А. Шостак та ін.) дослідників.

Мета статті полягає в здійсненні порівняльного аналізу традицій родинного виховання, які існували в минулому в українських та американських сім'ях, і справляли вагомий вплив на формування і розвиток молодого покоління.

Народні традиції виникають з потреб життя у процесі різноманітної діяльності людей, встановлюють певні норми і принципи суспільної поведінки, виконуючи інформативну, ціннісну, пізнавальну, виховну, комунікативну, нормативну функції. Найголовнішою серед них є виховна функція.

Педагогічна значущість народних виховних традицій полягає в тому, що вони одночасно є результатом виховних дій народу протягом віків і незмінним виховним засобом. Через систему традицій кожен народ відтворює і продовжує себе, свою духовну культуру, свій характер і психологію у своїх дітях. Сімейні виховні традиції – це «об'єктивне соціально-педагогічне явище, спосіб акумуляції та передачі наступним поколінням знань про родину, її духовно-моральні цінності та ідеали, джерело інтелектуального та морально-етичного формування і розвитку особистості, основний механізм стабілізації відносин у сім'ї та родині» [8, с. 25].

За ідентичністю тлумачення лексем «сім'я» і «родина» (група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом), вважаємо за доцільне розділити ці поняття: сім'я включає чоловіка, дружину і дітей, тоді як родина – сім'ю, близьких і далеких родичів, кровно пов'язаних між собою.

Звернення до наукових джерел засвідчує, що у V–VI ст. у східних слов'ян набула поширення велика патріархальна сім'я, яка складалася з кількох поколінь родичів, і в якій виховання також ґрунтувалося на принципі родового колективізму. Поступово з великих патріархальних сімей виокремлюються менші, в яких формується нове соціальне й моральне середовище, виникають нові оцінні категорії – відповідальність батьків за виховання дітей, за авторитет і гідність сім'ї. Праця на родючих землях українського лісостепу та степу сприяла формуванню таких рис, як індивідуалізм, поєднаний з ідеєю рівності, повага до окремого індивіда та його свободи, гостре неприйняття деспотизму, абсолютної влади. На світоглядно-ментальному рівні ця риса знаходить вияв у домінуванні екзистенціальних мотивів в українському світогляді, плюралістичному його характері, діалогічному стилі мислення [7, с. 163].

Водночас тривале проживання на межі ворожого кочового степу виробило в українців специфічне «екзистенціально-межове» світовідчуття, життєлюбність, поетичне, лірично-пісенне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою». Тому ціннісні орієнтації української ментальності поставали не просто екзистенціальними (укоріненими в людському існуванні – екзистенції), а екзистенціально-кордоцентричними (від лат. *cordos* – серце) [10, с. 230].

Ідеологічною основою сімейного виховання до IX ст. була язичницька релігія (комплекс первісних поглядів на добро і зло, людину, суспільство та природу), в якій важливу роль відігравали народні свята, хоровий спів. Дітей залучали до магічних дійств, навчали замовлянь, прохань-звернень до персоніфікованих сил природи – покровителя землеробства і скотарства [2].

Сімейне життя українців традиційно супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі визначали найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: створення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї, смерть когось із членів сім'ї або родини. Відповідно до природного циклу існування людини склався комплекс сімейної обрядовості, в змісті якої переплелися дії, символи, словесні формули та атрибути, виникнення яких належало до різних історичних періодів з притаманними кожному з них нормами й поглядами.

Виховання особистості в сім'ї здійснювалось засобами народної педагогіки, чому прислуговувалися рідна мова та етнічна міфологія, які протягом X–XII ст. активно взаємодіяли з християнством; народні обряди, пов'язані з річним землеробським календарним циклом свят; билинний епос,

казки, інші види усної народної творчості; символічна та фонетична писемність.

З упровадженням християнства відбуваються зміни у виховних традиціях української сім'ї, хоча вона й не сприйняла візантійських ідей щодо виховання дітей у дусі аскетизму й жорстокого покарання. Натомість велика увага надавалася розвитку ініціативи і працелюбства як засобам запобігання лінощам, формуванню любові до Батьківщини, фізичному становленню молодого покоління.

У родинному колі дитина набувала першого соціального досвіду, засвоювала норми поведінки, певні життєві настанови, цінності, традиції, звичаї, обряди. Провідними чинниками при цьому поставали релігія, праця, внутрішньосімейні взаємини, фольклор, народна творчість тощо. Домінуюче місце з-поміж цих чинників посідали внутрішньосімейні взаємини, які детермінувалися православними нормами і покладали на дорослих і дітей певні обов'язки. Так, обов'язки батька і матері стосовно дітей передбачали: прояв любові, опіку над ними, піклування про їхнє здоров'я, турботу про забезпечення їх у майбутньому власним майном [9, с. 48–61]. Щодо обов'язків дітей стосовно старших членів сім'ї, вони полягали у прояві до них поваги, слухняності, догляді за престарілими батьками (зазвичай цей обов'язок покладался на молодшого сина, який залишався з батьками і доглядав їх до останніх хвилин життя).

Внутрішньосімейні взаємини як фактор виховання молодого покоління базувалися на низці приписів, а саме:

- вимогливість до старших, поблажливе ставлення до молодших;
- диференційований підхід у вихованні хлопчиків і дівчат;
- урахування ранньої соціально-статевої орієнтації;
- розподіл виховних функцій батьків та матері [9, с. 93–129].

Усі виховні традиції, які історично були характерними для української сім'ї, можна класифікувати за видами сімейного виховання: моральне, трудове, розумове, естетичне, фізичне та ін. Найбільш вагомими серед них є традиції морального виховання, в основу яких покладалися заповіді загальнолюдських цінностей: люби родичів своїх, не залишай у біді товариша свого, самовдосконалюйся Розум, Тіло, Душу. Сюди також належить традиції культу роду, честі роду, родичівства, пошани до батьків, гостинності.

Батько був захисником природного стану дитини, уособлював гідність, свободу і стійкість духу свого роду, виховував у дітей такі фізичні і вольові якості, як витривалість, нездоланність духу, дисциплінованість, працелюбство. У материнському вихованні домінували гуманні цінності, милосердя,

здатність до співчуття, терпимості, доброзичливості. Стаючи батьками, подружжя було зобов'язане виховувати своїх дітей у дусі християнської віри і благочестя, убезпечуючи їх від згубного впливу неблагонадійних людей. Загалом же, батьки мали піклуватися про здоров'я дітей, їх фізичний та моральний розвиток, подаючи для цього особистий приклад, бо дитина «все сприймає, що бачить» [4, с. 9].

Історія розвитку американської сім'ї розпочинається в колоніальний період, коли вона поставала як одна з численних інституцій, на які покладалася функція виховання молодого покоління. За умов неспроможності батьків успішно виконувати цю функцію, її переймали інші громадські установи.

У поселеннях колоністів американська жінка була об'єктом постійного суперництва з боку грубих, і таких, які ні перед чим не зупинялися, чоловіків. Тоді ж їй довелося стати культурним цензором, релігійною совістю, естетичним арбітром і, зрозуміло, вчителькою. На переконання Е. Еріксона, у часи, коли перші поселенці з великими труднощами завойовували у суворій природи свою господарську нішу, «саме жінка надавала життю витонченості й духовності, без яких спільнота розвалилася б. У своїх дітях вона бачила майбутніх чоловіків і жінок, яким доведеться стикнутися з контрастами нерухомої осілості й кочовим життям». Тому вона докладала зусиль, щоб виховати їх готовими до існування «значної кількості суперечностей у своєму середовищі і завжди бути готовими висувати нові цілі й відстоювати їх у жорстокій боротьбі». Це досягалось за допомогою вдосконалення відомих їй англосаксонських моделей виховання дітей з тим, щоб «уникнути ослаблення потенційних колоністів надмірною материнською турботою» [13].

Найбільш характерним типом тогочасної сім'ї була фермерська, 9/10 населення американських колоній було зайнято саме в сільському господарстві. Доступність значних просторів дешевої землі, на якій майже до 1890 р. дозволялося безкоштовно засновувати ферми, «породила особливий тип людей, які пристосовувалися до фізичної боротьби з навколишнім середовищем, людей, повних енергії, рухливих і невгамовних, незалежних». Більшість перших поселенців жили в будинках на одну сім'ю [11, с. 6].

Традиційно фермерський бізнес був сімейною справою. Ним займалися переселенці з напівфеодальної Європи (переважно емігранти з Англії, Ірландії, Німеччини, Скандинавських країн), які привозили із собою не тільки прагнення до кращого життя, а й власну релігійну мораль, яка мала значний вплив на формування поглядів щодо сім'ї, розподілу в ній ролей між чоловіком і жінкою, сутності й методів виховання дітей тощо. Наприклад, у

заснованому групою «Моравських братів» поселенні виховання дітей здійснювалося за тими самими принципами, які склалися в чеській общині «братів», що нею керував Я. Коменський. Демократичні принципи, суворість моральних настановлень, суспільне спрямування виховання, праця залишалися характерними рисами для представників общини і на теренах Америки [2, с. 16].

Загалом американським фермерам були притаманні такі якості, як працездатність, наполегливість, аскетизм. Разом з тим, вони вважалися досить консервативною групою населення. Соціологи США, звертаючись до вивчення цієї спільноти, відзначають притаманну їм традиційну релігійність, індивідуалізм, ізоляціонізм, заперечення контролю над народженням дітей [14, с. 8]. Тому фермерська сім'я зазвичай була багатодітною, складалася з 3-х і більше поколінь, характерною її рисою був дух фемілізму – сімейності, який визначав основні правила внутрішньосімейного життя: спільне ведення господарства, піклування про дітей і членів сім'ї похилого віку, чіткий розподіл прибутку, підзвітність і незаперечна залежність дітей від батьків, яких вони виховували на засадах суворості й авторитаризму. Водночас, як відзначає Дж. Демос, пуританські батьки в колоніальній Америці «за всієї їх тиранічної суворості, заохочували в дітях... не тільки послух, але й самостійність» [12, с. 32].

На неоднозначності сімейного виховання дітей у цей період наголошує й С. Соммервілл. Ця неоднозначність, на його думку, полягала в тому, що «з одного боку, до дітей виявляли значно більше любові й уваги, ніж це було раніше, а, з іншого, – нав'язували їм нові, досить обтяжливі для них соціальні й культурні ролі» [16].

Шлюб на той час розглядався насамперед як важлива комерційна угода між двома родинами, яка пов'язувалася з тими чи іншими матеріальними вигодами. Після юридичного оформлення шлюбу, ці вигоди набували юридичного закріплення і, в установленому законом порядку, переходили у власність тієї чи іншої сторони. Шлюбна угода не забезпечувала рівності сторін; домінуюча роль у сімейному союзі належала чоловікові. Це відбувалося і за умов високого матеріального достатку обох сторін і тоді, коли одна з них отримувала значний посаг. Кількість розлучень у фермерських сім'ях була незначною. Однак, досягалося це не за рахунок глибокого усвідомлення кожним подружжям своїх прав та обов'язків, їх повним визнанням і дотриманням, внутрішньою гармонією між членами родини, а завдяки пануючим у тогочасному суспільстві нормам і моральним канонам.

Сім'ї відводилася роль символу непорушності суспільного устрою. Вона була не просто основною виробничою одиницею, а й уособлювала приватно-власницький спосіб життя та пов'язані з ним соціальні традиції. Чоловік виступав не тільки головою родини, а й опорою держави; на нього покладался обов'язок постійно здійснювати внутрішньосімейний контроль, нести відповідальність за своїх рідних перед суспільством. Американська жінка залишалася майже безправною: вона ні за яких умов, не мала права вимагати розлучення і повинна була перебувати в шлюбі (незважаючи на її бажання) до кінця свого життя. Такі правила повністю підтримувалися в усіх прошарках населення й суворо контролювалися з боку релігійних і державних установ.

Починаючи з другої половини XIX ст. в американському суспільстві відбувається посилення уваги до морального виховання молодого покоління і, як наслідок, підвищення вимог до цього аспекту сімейної життєдіяльності в усіх прошарках населення. Водночас розвиток виробництва зумовив необхідність залучення батька до трудової діяльності поза межами дому. Тому основна відповідальність за моральне виховання дітей лягала на плечі матері, яка мала найтісніші й найбільш тривалі стосунки з дитиною протягом перших років її життя [6, с. 58].

Крім того, на матерів перекладати значна частка обов'язків з виховання, які раніше виконувала громада. Перед ними висувалося завдання служити «прикладом християнських добродійностей у власному житті й домі», а також здійснювати моральне виховання дітей за допомогою бесід, читання літератури моралістичного змісту, спонукання їх до добродійності й побожності [6, с. 59]. На підтримку цього починання починають виходити друком різноманітні журнали, збірки популярної літератури, підручники, присвячені вихованню дітей у сім'ї, на сторінках яких давалися поради щодо форм і методів його реалізації, окреслювалися основні обов'язки матері.

Це сприяло тому, що на відміну від євангелістів колоніального періоду, матері тепер не вважали своїх дітей добрими чи поганими від природи й народження, а намагалися прищепити їм необхідні якості у процесі цілеспрямованого впливу. На зміну традиційному обмеженню волі дітей приходять виховання, базоване на позитивних прикладах і повчаннях, спрямоване на формування в них внутрішнього бажання «жити благочестивим життям». Результат такого виховання бачився у зростанні доброї і щасливої особистості, адже «між добродійністю і щастям існує тісний зв'язок» [15, с. 1].

Отже, визначальна увага в сімейному вихованні надавалася створенню умов для оволодіння дітьми моральних норм, формування в них

розвиненого сумління, сили характеру, відданості основним моральним цінностям, які сприяли б усвідомленню відмінності між добром і злом.

Коли Америка стала способом для «переплавки» національностей, дочки імігрантів намагалися відповідати нормам поведінки, якими їм не вдалося оволодіти в ранньому дитинстві на історичній батьківщині. Саме тут, за словами Е. Еріксона, і зародилася особистість, усім зобов'язана самій собі, як жіноча копія чоловіка, який досяг успіху своїми силами; і саме тут «ми знаходимо джерело популярності американської ідеї світської «особистості» – «особистості» напоказ, яка є своїм власним організатором та арбітром [13].

Проведений нами порівняльний аналіз дає змогу зробити висновки про те, що хоча і за часом виникнення, і за способом життя, і за культурними пріоритетами українська та американська сім'я мають значні відмінності, їм водночас притаманні певні спільні характеристики, які пов'язані з вихованням дітей. До таких характеристик слід насамперед віднести акцентування на вихованні моральної, фізично здорової, працелюбної особистості, яка відзначається власною гідністю й з повагою ставиться до інших, приймає цінності сімейного життя й володіє нормами соціальної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Сочинения: в 4-х т. – Т. 4 / [ред. и вступ. ст. А. И. Доватура, Ф. Х. Кессиди] / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – 832 с. (Серия «Философское наследие»).
2. Гончаров Л. И. Школа и педагогика США до второй мировой войны: Исторический очерк / Гончаров Л. И. – М. : Педагогика, 1972. – 234 с.
3. Греков Б. Д. Киевская Русь / Греков Б. Д. – М. : Госполитиздат, 1953. – 568 с.
4. Духнович О. В. Народна педагогія в пользу училищ и учителей сельских / Духнович О. В. – Львів, 1857. – 105 с.
5. Етика : навч. посібник / Т. Г. Аболіна, В. В. Єфименко, О. М. Лінчук та ін. – К. : Либідь, 1992. – 326 с.
6. Жуковський В. Морально-етичне виховання в історії американської школи / Жуковський В. – Острог, 2002. – 428 с.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [ред. кол. : Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
8. Постовий В. Г. Розвиток теорії сімейного виховання в Україні / Постовий В. Г. // Родинна педагогіка. – К. : ПАРАПАН, 2002. – С. 3–20.
9. Стельмахович М. Г. Народна педагогіка / Стельмахович М. Г. – К. : Рад. шк., 1985. – 312 с.
10. Філософія : курс лекцій : навч. посібник / І. В. Бичко, В. Г. Табачковський, Г. І. Горак та ін. – К. : Либідь, 1993. – 576 с.

11. Coxe T. A View of the U.S. in a Series of Papers Written at Various Times Between the Years 1787 and 1794. – Philadelphia, 1795. – 96 p.
12. Demos J. A Little Commonwealth: Family Life in Plymouth Colony. – N.Y., 1970. – 216 p.
13. Erikson E. Life cycle completed. – N.Y.; London: W.W. Norton and Co, 1982. – 384 p.
14. Shostak A. Blue Collar Life. – N.Y., 1968. – 98 p.
15. Sigourney L. H. Letters to Mothers. – Hartford: Hudson & Skinner, 1938. – 104 p.
16. Sommervill C. J. The Rise and Fall of Childhood. – Beverley Hills, 1982. – 211 p.